

УДК: 94:[061.1:364.4-053.2](477).1921/1929

В.В. Олянич

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ НА РОЗВИТОК РІЛЬНИЦТВА В УСРР У 20-х рр. ХХ ст.

Стаття присвячена дослідженню впливу соціально-класової диференціації та принципів більшовицької аграрної революції на розвиток рільництва в УСРР у 20-х рр. ХХ ст. Велика увага приділяється дослідженню зміни системи соціально-економічних відносин, утвердженню основного землевласника – держави, перерозподілу «нетрудових» земель. Авторка доводить, що принцип соціалізації землі лише поглибив натуралізацію виробництва у переважній більшості селянських дворів.

Ключові слова: соціально-класова диференціація, держава, земля, землевласник, рільництво.

Статья посвящена исследованию влияния социально-классовой дифференциации и принципов большевистской аграрной революции на развитие полеводства в УСРР в 20-х гг. Большое внимание уделяется исследованию изменений системы социально-экономических отношений, утверждению основного землевладельца – государства, перераспределения «нетрудовых» земель. Автор доказывает, что принцип социализации земли лишь усугубил натурализацию производства у подавляющего большинства крестьянских дворов.

Ключевые слова: социально-классовая дифференциация, государство, земля, землевладелец, земледелие.

The article investigates the impact of social classes differentiation and principles of the Bolshevik revolution in agricultural development Arable farming in the USSR in the 20s of the twentieth century. Much attention given to research changes of socio-economic relations, strengthening of the main land owner - the state, redistribution of "unearned" lands. The author argues that the principle of socialization of land, only deepened the naturalization of the vast majority of peasant households.

Key words: social class differentiation, the state, land, land owners and crop.

Метою¹⁷**статті** є дослідження стану галузі рільництва у 20-х рр. ХХ ст., визначення принципів, прикладного значення соціально-класової диференціації та вплив на її розвиток рільництва.

Проблема статті. Дослідження стану галузі рільництва в Україні у 20-х рр. ХХ ст. є важливим кроком на шляху розвитку сільського господарства в Україні.

Проаналізовано статистичні та архівні дані, періодичні видання 1920-х рр., а також сучасні дослідження.

Виклад основного матеріалу. Соціально-економічна диференціація селянства, тобто поділ його на бідняків, середняків, куркулів, судячи з історіографічного огляду, існувала протягом 20-х рр. Дослідники, уникаючи визначення «куркуль», зосереджувалися тоді на економічних ознаках «заможного селянства», беручи за показник джерела доходу – лихварство, оренду землі, найману працю [8]. Сучасні українські історики також використовують термін «заможне селянство», протиставляючи його заідеологізованому визначенню «куркуль» [9]. У будь-якому випадку перелічені поняття виконували конкретну функцію, однією з яких було виокремлення об'єктів оподаткування, тобто виявлення кількості худоби, наявності землі, реманенту, найманої праці. Така характеристика була статичною, яка не розкривала взаємозв'язку між організаційною формою та виробничо-мотиваційними основами селянського сільсько-

господарського підприємництва. Зосередження лише на соціально-класовій типологізації селянства вирізнялося упередженим тлумаченням його справжніх соціально-економічних характеристик.

Системний підхід до вивчення селянського господарства, на мою думку, запропоновано в монографії В.В. Калініченка, автор якої показав основні галузі сільськогосподарського виробництва, тобто за класичною схемою – селянська родина, трудовий баланс, землекористування, наявність худоби та реманенту, співвідношення землеробства і тваринництва, бюджет селянського двору [7].

Українське селянство, незважаючи на його «особисту приватно-господарську ініціативу» [4, с. 4], жило в громаді, але з власної земельної ділянки. Сільське населення, об'єднане в земельні громади, становило на середину 20-х рр. 98% його загалу, а громад з одним селом було в Україні 82,7%, хоча на Поліссі їх частка сягала 66,7%, на Лівобережжі 74,5%, на Правобережжі 89,6%, в Степу 90,6% [14, с. VIII]. Вони не були радянським органом влади, тому що урядницькі функції виконували сільські ради, але громади мали важливу соціально-регулятивну роль для селянського підприємництва. В селі могли мешкати педагоги, службовці, безземельні кустарі, підпорядковуючись сільським радам, але не мали впливу на громаду, однак зважали на рішення її загальних зборів. Наявність трьох адміністративно-територіальних і водночас соціально-юридичних одиниць (громада, село, сільська рада) означали триступеневу підпорядкованість селянського двору, хоч і різну за

рівнем впливу, але для селянина-підприємця вони становили правове та адміністративне поле діяльності.

В Україні 20-х рр. було 54 770 сіл і селищ [5, с. 1], кожне з яких представляло своєрідну асоціацію сільськогосподарських виробників, яка вирізнялася спеціалізацією культур, природничо-кліматичними характеристиками, наявністю ріллі, соціально-демографічною ситуацією, відтак і пропорціями вікових груп населення. Земельні громади, враховуючи кількість в них господарств, могли стримувати розвиток потенційних приватних сільськогосподарських підприємств особливо в галузі рільництва, тому що загальні збори вирішували питання межових суперечок, вигонів, випасів, навіть форм землекористування. Громади охоплювали від 50 до 800 і більше селянських господарств. Четверту частину від загалу становили громади, у яких було від 50 до 100 дворів, п'яту від 101 до 200, а від 500 і більше 21% [14, с. VIII]. Господарства виконували правила і норми громадського устрою, але зберігали свій самодіяльний статус, внутрішній розпорядок діяльності двору. Наприкінці 20-х рр. в Україні існувало 40 тис. земельних громад [7, с. 161], які представляли соціальне середовище для селянського приватного підприємництва. Для сільськогосподарського виробництва густота селянських дворів мала значення, яка свідчила про наявність достатньої кількості ріллі або її нестачу. Так, на Лівобережжі налічувалося 45% сіл та хуторів з населенням від 20 до 200 осіб, на Правобережжі 23,1%, а села по п'ять і більше тисяч осіб становили на Поліссі 0,3%, на Правобережжі 0,6%, на Лівобережжі 0,7%, в Степу 20,9% від загалу [7, с. 161], уособлюючи своєрідні організаційні форми соціально-економічних відносин, інтенсивність яких залежала від кількості населення та потужності суб'єктів господарювання. Хутори становили окрему форму селянського підприємництва фермерського типу, а в селах кожне господарство було дрібним сільськогосподарським підприємством.

Для використання такої кількості робочих рук необхідно було володіти землею, яка була для селян основною матеріальною і продуктивною цінністю. Рівень землезабезпечення свідчив про господарську спроможність селянського двору, про його соціальний статус та про перспективи підприємництва. У 1920 р. завершився більшовицький «чорний переділ» придатної землі, тобто її розподіл між безземельними та малоземельними селянами за рахунок так званих «нетрудових» та куркульських ділянок. Встановлювалися максимальні норми земельного наділу для трудових господарств, враховуючи її наявність. Наприклад, згідно циркуляру Наркомзему УСРР №213 від 31 серпня 1920 р. вони становили для Полтавської губернії від 8 десятин для господарств Зіньківського, Миргородського та 13 десятин для Хорольського повітів [15, Ф. 27. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 7]. Така кількість землі належала тим господарствам, у яких було не

менше 5–6 душ на двір, а для 4 душ норма обмежувалася до 75%. Обґрунтуванням та нормуванням максимальних меж селянського земельного наділу займалися в Наркомземі М.З. Резніков, В.М. Соловейчик, К.Г. Маньківський. Вони брали до уваги склад сім'ї по губерніях, вираховували споживчу норму (0,67 дес.), встановлювали трудову норму для пересічного господарства, беручи за критерій відсутність найманої робочої сили. Радянська влада наділяла землю безземельних і малоземельних за споживчо-трудою нормою, про що свідчили інструкція Всеукраїнському від 5 лютого 1920 р. та відповідні рішення IV-го Всеукраїнського з'їзду рад, що відбувався 16–20 травня 1920 р. [13, с. 75]. У такий спосіб було розподілено 14,3 млн. десятин «нетрудових земель», а так звана «трудова норма» коливалася від 3 до 21 десятини на господарство, хоча норма наділу становила пересічно 1–2 десятини [12]. Для встановлення норми враховували кількість «землеробського населення» в регіоні, наявність худоби, реманенту, а також «життєдатне трудове господарство району», яке не застосовувало найманої праці на їдока, обраного за «розверсткову одиницю». Відруби та хутори, згідно інструкції про здійснення соціалістичного землеустрою від 27 квітня 1921 р., залишалися, якщо не заважали громадам виконати розподіл земель. Користування землею мало бути трудовим, тобто з використанням особистої праці землекористувача та його родини [4, с. 4]. За роки аграрних революційних перетворень відбулися ліквідація приватної власності на землю, зміна відповідної системи соціально-економічних відносин, утвердження основного землевласника – держави і перерозподіл «нетрудових» земель, тобто конфіскація поміщицьких та обмеження куркульських. До 1917 р. в Україні трудове землекористування становило 57%, нетрудове 43%, а революційні експерименти в аграрному секторі завершилися монополізацією земельної власності в руках радянських органів влади, які передали селянам у трудове користування 94%, а решту земельного фонду залишили в держрезерві [3]. В Україні, за даними ЦСУ УСРР, сільськогосподарські угіддя трудового користування становили 36,7 млн га, з них на Поліссі близько 4 млн, на Правобережжі – 8,3 млн, на Лівобережжі – 8,1 млн, в Степу – 16,3 млн га [1]. Назавжди зникли поміщицькі господарства, значна частина яких мала ознаки фермерських, а згідно закону союзного уряду від 20 березня 1925 р. та інструкції ВУЦВКу 9 вересня 1925 р. «колишні поміщики» підлягали адміністративному виселенню, яке тривало до початку масової колективізації [15, Ф. 1, Оп. 3, Спр. 174, Арк. 3]. Звертали увагу на дворянське походження, духовний сан, земський ценз колишніх купців.

Зрівняльний розподіл поміщицької та селянської землі, яку конфісковували за класовим принципом, не сприяв її ефективному використанню.

станню, позаяк малоземельні селяни, за браком робочої худоби та реманенту, здавали наділи в оренду. Основною формою землекористування була подвірньо-ділянкова, тобто посмужна. Вона переважала на Волині, Донеччині, Катеринославщині, Київщині, створюючи незручності для обробітку, тому що орна земля знаходилася в різних місцях села. Наприклад, весною 1924 р. в 4–6 місяцях мали рілля 8 608, у 7–8 місяцях 2 746, у 15-ти місяцях 408 господарств Полісся. [11, с. 54]. Подібна тенденція спостерігалася в інших регіонах України: на Донеччині 13 445, на Катеринославщині 20 513, на Київщині 27 271 господарство мали 4–6 шматків ораної землі [11, с. 54]. Ділянковий принцип землекористування означав право селянського двору на чітко встановлений розмір ріллі у формі смуг, відрубів або хуторів. До 1917 р. на ділянковому землекористуванні перебувало 76%, на общинному 24% селянських дворів, а в 1926 р. 68,3% та 31,7% на общинному [2]. Хутори та відруби у 1924 р. обрали 11,5%, а після здійснення землевпорядження 1926 р. 6% селянського земляного клину [2]. Радянська влада не підтримувала хуторянське землекористування, а через ділянково-подвірну форму сподівалася здійснювати колективізацію – «зрівняльний соціалізм» [10]. На 1 січня 1929 р. общинного землекористування дотримувалося 20,7, подвірного – 66%, хуторного – 1,4%, відрубного 6,7%, колективного – 3,7% [5, с. 10]. Хутори були родинними або особними, але вони представляли тоді класичний організаційно-виробничий тип селянського сільськогосподарського підприємництва, ізольованого від сіл територіально, але пов'язаний функціонально з ринковими відносинами. 21 листопада 1929 р. Наркомзем УСРР скликав нараду окружних земельних управлінь, яка розглянула питання про реорганізацію земельних громад, хуторів та відрубів. Хутори та відруби вважалися залишками столипінської реформи та серйозною перешкодою для здійснення колективізації. Раднарком УСРР розпорядився 13 жовтня 1929 р. переселити протягом 3-х років хутори, які знаходились на території земгромад, до сіл і селищ [15, Ф. 413, Оп. 1, Спр. 421, Арк. 45]. Так, у 214 обстежених громад було виявлено 7 547 хуторів, де на долю кожної з них припадало від 20 до 50% хуторів [15, Ф. 413, Оп. 1, Спр. 421, Арк. 45]. Влада, виходячи з політичних міркувань, порушувала власні закони і постанови про ознаки трудового селянського господарства, тому що хутори належали до них, вирізняючись формою виявлення індивідуальної «приватно-господарської ініціативи». Зареєстрований сільською радою сезонний найм додаткової робочої сили на хуторі означав зміну його соціального статусу, тобто господарства підприємницького типу, відтак їх заносили до списку переселенців.

Форма землекористування впливала на організацію сільськогосподарського виробництва. Хутори та відруби, якщо вони мали окрему від громади землю, розвивали фермерський тип

господарування, але його соціально-економічну основу становили не територіальна окремішність, а наявність землі, робочої сили, худоби, спеціалізація. Природничо-географічні райони вирізнялися щільністю сільського населення та наявністю селянських дворів, тобто для належного сільськогосподарського виробництва об'єктивно бракувало землі селянам Полісся, Лівобережжя та Правобережжя, тому що там на сто десятин припадало 100–120 душ населення, а в Степу 60–64 особи [6, с. 11]. Найменш забезпеченими орною землею були поліські селяни, де вона становила 53,2% угідь, садибна 4,6%, сіножаті 14%, ліси та чагарники 27%, а на Лівобережжі рілля посідала 72,9%, на Правобережжі 77,1%, в Степу 87,9%, де були проблеми з сіножатями. Ці обставини впливали на розвиток приватного підприємництва в галузі рільництва, тваринництва.

Для продуктивного сільськогосподарського підприємництва, навіть натурально-споживчого, а не товарного, потрібно було мати власну робочу силу, рівень забезпечення якого мав природно-еволюційну залежність. Розпорошення селянських угідь, що виникало внаслідок дроблення двору у зв'язку з одруженням сина, зменшувало наявність його працездатного потенціалу. Поділ батьківського двору був характерний для всіх груп селянських господарств, починаючи з безпосівних і завершуючи фермерами, які мали 15 і більше десятин землі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Форми землекористування, які з'явилися після завершення революційних аграрних перетворень радикально змінилися характер соціальних відносин в українському селі: було скасовано право приватної власності на землю, ліквідовано поміщицьке землеволодіння, «осереднячено» селянство шляхом економічного обмеження заможних груп, визначено статус сімейно-трудового селянського господарства

Соціально-політичні принципи більшовицької аграрної революції, тобто її законодавство про форми землекористування, про виокремлення трудового та економічне обмеження нетрудового селянського господарства не сприяли конструктивному розвитку приватного сільськогосподарського підприємництва в галузі рільництва. Принцип соціалізації землі лише поглибив натуралізацію виробництва у переважній більшості селянських дворів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белонін М. Характеристика землевпорядження на Україні / М. Белонін, М. Гаркса. – Х., 1929. – 18 с.
2. Ганджа О. До проекту основних засад землевпорядкування й землекористування // Комуніст. – 1928. – 18 жовтня.
3. Дев'ятий Всеукраїнський съезд Советов. Сельское хозяйство и землеустройство. Доклад А.М. Дудника // Украинский Экономист. – 1925. – 8 мая.

4. Дедусенко А. К характеристике правовых основ современного земельного строя // Українська сільськогосподарська газета. – 1922. – № 4.
5. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Вип. 2. – Х., 1930.
6. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х.: Держвидав «Господарство України», 1929. – 112 с
7. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження/ В.В. Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
8. Колесников Б. Деревня куда она идет. Очерки / Б.Колесников. – Х., Пролетарий, 1925. – 247 с.
9. Лазуренко В.М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія / В.М.Лазуренко. – Черкаси: «Ваш Дім», 2005. – 220 с.
10. Одинцов А. Формы землепользования // Коммунист. – 1926. – 8 апреля.
11. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1924 році. (Вибірковий перепис селянських господарств). Статистика України № 59. – Х., 1925.
12. Предварительное распределение земель // Хозяйство Украины. – 1921.
13. Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад. – Х., 1932.
14. Фінанси земельних громад 1925–26 р. Вибіркове обслідування. Статистика України № 125. – Х., 1928.
15. ЦДАВО України.